

ОТЗИВЧИВОСТТА КАТО ЦЕННОСТ, ОТРАЗЕНА В ЕЗИКА

ТЕОДОРА КРЪСТЕВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
tera_kr@abv.bg

Обект на изследване е концептът *отзивчивост*, разгледан на базата на речников материал и на някои прецедентни текстове в българския език. Целта е да се определи мястото на отзивчивостта като готовност за оказване на помощ в ценностната система на българина – доколко той е готов да откликне на молбата за помощ и какви са неговите опасения; доколко има доверие на околните и на кого може да разчита в трудните моменти. Въз основа на езиковия материал се установява, че семейството, приятелите и вярата са опора в живота на българина. Чрез изследването се идентифицират и някои прояви на липса на отзивчивост.

Ключови думи: отзивчивост; ценности; фразеология; концепт; български език

RESPONSIVENESS AS A VALUE AND ITS REFLECTION IN LANGUAGE

TEODORA KRASTEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
tera_kr@abv.bg

The object of research in this paper is the concept of *responsiveness* examined on the basis of dictionary material and some precedent texts. The goal is to determine the place of responsiveness understood as readiness to provide help in the value system of Bulgarians: To what extent are Bulgarians ready to respond to the request for help from another person and what are their concerns? To what extent do Bulgarians trust the people around them and what is their judgment as to whom they can rely on in difficult times? The article shows that Bulgarians value their family, friends and faith, but also notes on some observed instances of lack of responsiveness.

Keywords: *responsiveness*; values; phraseology; concepts; Bulgarian Language

Понятието *концепт* се разглежда в рамките на различни науки, като учените дават различни дефиниции за неговото съдържание. За С. Г. Воркачов културните концепти са ментални същности, в които се отразява „духът на народа“, което определя тяхната антропоцентричност – насочеността им към духовността, субективността, социалното и „личната сфера“ на носи-

теля на етническото съзнание. Авторът разглежда концепта като термин чадър (*зонтиковъй*), който обхваща идеални същности, които принадлежат към света на субективното (Воркачов/Vorkachov 2003).

М. Китанова подчертава динамиката и сложността на концепта, представяващ „структура, по-сложна от значението, която съдържа понятийна, ценностна, оценъчна, културно-фонова информация, съдържаща се в лексиката на всеки отделен език, и имащ когнитивна същност“ (Китанова/Kitanova 2014: 54–55). Понятието е подробно коментирано и в статията на Й. Кирилова *Концепт и езикова картина на света* (Кирилова/Kirilova 2017: 68). Авторката застъпва виждането за лингвокултурния концепт като ментална единица, която се характеризира с „полиапелируемост – освен чрез ключовата дума (тази, която е неутрална и с най-честа употреба в речта) той „може и трябва“ да се реализира и чрез други единици на езика (derivati на ключовата дума, синоними, фразеологизми, паремии и др.)“ (Кирилова/Kirilova 2017: 68). Подчертава се наличието в концепта на ценностен елемент, плод на общото културно и историческо развитие на колектива, което определя мисленето и поведението както на колектива като цяло, така и на отделния индивид (Кирилова/Kirilova 2017: 70–71). Именно този ценностен елемент представлява обект на особен интерес.

Изследването на ценностите е широко застъпено при Люблинската лингвистична школа. Й. Бартмински смята, че аксиологичният аспект на езика е достоен за внимание, тъй като духовните ценности представляват сърцевината на културата, неразривно свързана с езика. Според него важен предмет на етнолингвистичните изследвания са ценностите, изповядвани от индивидите и езиковите колективи, при което културата става не просто фон за описание на езика, а пълноценен обект на етнолингвистичното изследване (Бартминьски/Bartmiński 2005: 38).

Сред българските изследвания темата за ценностите е централна в сборниците *Аксиологични проблеми в славянските езици (традиции и съвременност)* (Китанова, Седакова, Женьух/Kitanova, Sedakova, Žeňuch 2020) и *Асоциативният свят на българина* (Китанова и др./Kitanova et al. 2023).

В настоящата статия се разглежда концептът *отзивчивост* като ценност, отразена в българския език. Концептът *отзивчивост* се изследва на базата на речников материал, а именно – различни по вид устойчиви съчетания, сред които фразеологизми, паремии, колокации, пожелания и благословии, както и някои прецедентни текстове. За целта са използвани материали от следните речници и сборници: *Речник на българския език* (РБЕ/РВЕ), *Фразеологичен речник на българския език* (ФРБЕ/FRBE 1974–1975), *Фразеологичен синонимен речник на българския език* (Нанова/Nanova 2005), *Български синонимен и антонимен речник с фразеологизми* (Нанова/Nanova 2019), *Нов фразеологичен речник на българския език* (НФРБЕ/NFRBE 1993), *Български притчи или пословици и характерни думи* на П. Р. Славейков (Сла-

вейков/Slaveykov 2003). Привлечени са също цитати от Библията и др. Целта е да се определи мястото на отзивчивостта като готовност за оказване на помощ в ценностната система на българина – доколко той е готов да откликне и да се отзове на призива за помощ, какви са неговите опасения и на кого може да разчита да му помогне в трудните моменти.

За разлика от някои други ценности концептът *отзивчивост* не е изследван в българския език. В руския език обект на внимание е концепт, в който се съдържа лексемата *отзивчивост*, а именно *всемирная отзивчивость* (в превод – световна отзивчивост), в значение „световна, общочовешка обич, единство, общочовечност като ценностна доминанта, в която се въплъщава висшата проява на дружелюбие към сънародниците и другите народи, в противовес на култа към индивидуализъм и егоцентризм“ (Каланчина/Kalanchina 2022: 31).

В *Речника на българския език* откриваме следната дефиниция: *отзивчив* – ‘1. Който винаги, бързо и с готовност **се отзовава, откликва на призивите, молбите или потребностите** на някого или нещо, който проявява съчувствие и готовност да направи услуга, да помогне, обикн. безвъзмездно, безкористно. 2. Който е присъщ на такъв човек’ (РБЕ/РВЕ). Морфологичният анализ на думата *отзивчивост* показва връзка със съществителното име *отзив* – 1. Книж. ‘Отговор, ответна реакция по отношение на нещо; отклик, ответ, отзвук’ (РБЕ/РВЕ).

Трудност при разглеждането на концепта *отзивчивост* представлява липсата на фразеологични единици с ключови думи *отзивчив* или *отзивчивост*. Изхождайки от дефиницията на лексемите, ще се опитаме да разкрием същността на концепта *отзивчивост*, като се насочим към устойчиви словосъчетания със значение ‘оказвам помощ, помагам’, тъй като помощта е своеобразна проява на отзивчивостта. Ще разгледаме и единици с противоположното значение, които изразяват липсата на помощ – ‘не помагам’ и дори ‘преча’, като проява на неотзивчивост.

Дефиницията в *Речника на българския език* показва, че за разлика от добродетели като милосърдието и милостинята отзивчивостта обикновено предполага търсене на помощ и едва след това безкористното ѝ предоставяне. Значение на молба за помощ откриваме във фразеологизмите: *удрям / ударя си главата* – Обикн. във въпросително изр. ‘Търся, потърсвам съдействие, помощ, подкрепа от одного или другого’ (ФРБЕ/FRBE 1975 : 442); *тропам (чукам, хлопам) от врата на врата, хлопам от порта на порта, тропам (чукам, хлопам) по (на) вратите (вратата), чукам по (на) вратите (вратата), тропам (чукам) на портите (портата), хлопам по (на) портите, протягам ръка, подлагам ръка; претривам / претрия (изтривам / изтрия, изтърквам / изтъркам, престързвам / престържа) прага (праговете)* – ‘1. Ходя навсякъде да моля за милостиня, подаяние, помощ; прося. 2. Ходя навсякъде да моля настоятелно за подкрепа, помощ, да търся съдействие за

нещо' (Нанова/Nanova 2005: 891–892). В този случай молбата е натоварена с негативни конотации поради прекалено настоятелен ѝ характер и асоциациите с просия.

Отношението на българския народ към определени качества и прояви на човешкото поведение може да бъде открито в паремииите, които остават извън рамките на фразеологията (според нейното тясното разбиране). Пословиците и поговорките, обединени от общото название паремии, се определят като най-кратък литературен жанр, възприеман като част от фолклорното творчество. Те съхраняват в себе си народната мъдрост, издържали са проверката на времето и са предавани от поколение на поколение (Калдиева-Захариева/Kaldieva-Zaharieva 2013: 36). М. Китанова определя паремииите като кратки текстове, в които кристализира народната мъдрост, поради което те стават източник на изводи за менталитета на един народ (Китанова/Kitanova 2013).

Народната мъдрост гласи: *Направи добро, па го хвърли в морето* (РБЕ/RBE); *Направи добро, па го хвърли на смет (на пътя, в морето, зад гърба си)*. В дадените паремии се съдържа семата 'безкористност', липса на желание за облагодетелстване от ситуацията. Според българина доброто, жестът на отзивчивост трябва да идва от чисто сърце, след което не бива да се очаква каквато и да било отплата или ответна услуга. Непоисканата помощ пък се възприема отрицателно (*Не прави непоискано добро; Непоисканото добро не е добро*) и често има негативни последици (*Няма ненаказано добро*). Добрината във всеки удобен момент може да се обърне срещу този, който я е извършил, защото дори в помощта, в сторената добрина народът често съзира неясни мотиви, потенциална неискреност и скрита заплаха: *От добрина нагарча <даже>. 1. Неодобр. 'Прекалено добър'. 2. Ирон. 'Не особено добър, привидно добър'. А добротворецът може да промени отношението си и да се обърне срещу този, на когото е направил добро: добрината ми е на (до) коляното, добрината ми стои на (до) коляното, достлукът¹ ми е на (до) коляното – 'лесно и бързо променям доброто си отношение, настроение към другите, лесно се разсърждам на някого, след като токущо съм проявил добро отношение към него'* (ФРБЕ/FRBE 1974: 259). Дадените паремии и фразеологизми показват предпазливостта, недоверието и мнителността на българина към чуждото поведение, дори когато то е в негова полза. Това може да бъде свързано с песимистичните му нагласи и със склонността да очаква постоянно да му се случи някаква неочаквана беда: *Много хубаво не е на хубаво; Бедата не идва сама* (БНК/BNK).

Оказването на помощ като проява на отзивчивост

Прегледът на ексцерпирания материал със значение 'оказвам помощ, помагам' би могъл да ни разкрие от кого обикновено българинът разчита да получи помощ при необходимост, къде търси надеждна опора.

Семейството. В Българския национален корпус (БНК/BNK) откриваме

словосъчетанието *братска помощ*². То би могло да бъде определено като полуфразама или колокация – словосъчетание, чието означаемо включва означаемото на един от компонентите, докато другият компонент или не запазва значението си, или, ако го запазва, не е свободно избран (Кръстева/Krasteva 2007: 245). Обикновено помощ оказват най-близките, роднините, семейството. Според народната мъдрост човек не може да избира роднините си, но: *От кръвта не може да бъде вода; От кръвта вода не става* (Славейков/Slaveykov 2003: 336); Кръвната връзка се смята за особено силна и дори задължаваща: *Кръвта заговори (проговори) – Книж. ‘Почувствах обич, състрадание към хора, с които имам кръвно родство (роднини, сънародници), почувствах, че са ми близки’* (РБЕ/РВЕ); *Брат брата не храни, тежко му, който го няма* (РБЕ/РВЕ). Притежателно прилагателно име, образувано от наименование на член от семейството откриваме и във фразеологизма *облягам се като на бащиното си коляно – Диал. ‘Самонадеяно, без основание разчитам на подкрепа от лице, което съвсем не е длъжно да ми бъде в помощ’* (ФРБЕ/FRBE 1975: 10). От разгледаните примери можем да направим извод колко важно място в живота на човека заема семейството, а неговата подкрепа и взаимопомощта са главна опора за индивида и в най-големите трудности.

Колокацията *братска помощ* би могла да има и друго тълкуване. В РБЕ са посочени следните значения на прилагателното *братски* – **1.** Който принадлежи, който се отнася до брат или е свойствен на брат (в 1 и 2 знач.). **2.** Който е близък по чувства, разбирания и идеи; дружески, другарски’ (РБЕ/РВЕ). Следователно братска може да бъде помощта, оказана не само от брата, но и от човек, който ти е близък, с когото споделяте близки идеи, с когото имате не кръвна, а духовна връзка. Така смисълът на колокацията значително се разширява.

Приятелите. Приятелството като проява на отзивчивост стои високо в ценностната система на българина, което е отразено в паремии като: *Приятел в нужда се познава; В нужда са другар (приятел) познава.* (Славейков/Slaveykov 2003: 62); *Добре е да има челяк и в пъкълът приятели* (Славейков/Slaveykov 2003: 141); *Сос приятел шчо се връше, сос пари не може да се връше* (Славейков/Slaveykov 2003: 453). Посочените паремии, плод на опита и мъдростта на народа, свидетелстват, че българинът цени приятелството. Приятел, който може във всеки един момент да ти се притече на помощ, става незаменима подкрепа.

Но въпреки това приятелството не се оказва достатъчно надеждна опора.³ За това свидетелстват следните паремии, според които материалното надделява над дружбата: *Приятелството си е приятелство, ама сиренето <e> с пари* – ‘Употребява се, за да се подчертае, че независимо от приятелските отношения услугите трябва да се заплащат’ (НФРБЕ/NFRBE 1993: 220); *Чисти сметки – добри приятели.* Приятелството невинаги е истинско и безкористно, поради което българинът предпочита да не се предо-

верява и не изключва възможността от предателство: *Що си паща човек от приятело си, от душманин никога го не паща* (Славейков/Slaveykov 2003: 545); *Яж и пий с приятеля, ама пазарлък не прави* (Славейков/Slaveykov 2003: 550); *С тебе яде, пие, зад тебе гроб ти копае – Диал. ‘Преструва се, че ти е приятел, а тайно се стареа да ти навреди, да ти напакости’* (НФРБЕ/NFRBE 1993: 243).

Вярата в Бог. Друг тип устойчиви изрази, в които се съдържа значението ‘помагам’, са благословиите и пожеланията. Според Ст. Калдиева-Захаријева благословиите, пожеланията и клетвите са „емоционален изказ на човешкото желание да предизвика със силата на словото добро или зло за себеподобния“ (Калдиева-Захаријева/Kaldieva-Zaharieva 2013: 38). Д. Илиева открива в тях отклик на суеверните представи, резултат на митологичното мислене, но и основа на базовите религиозни представи в християнството. Те са „плод на незнанието и безпросветността на първичния човек, на зависимостта му от свръхестествените сили при езичеството и от Господа в християнската религия“ (Илиева/Ilieva 2015: 221). Логично в благословиите присъства образът на Бог като висша сила.

Именно упование в милостта и силата на Бог откриваме в следните благословии и пожелания: *С Божия<та> помощ – Разг. ‘За подчертаване, че нещо става или пожелание нещо да стане успешно със съдействието на Бога’* (РБЕ/РВЕ); *Господ (Аллах) да ми е на помощ – 1.* Понякога ирон. ‘В крайно тежко положение съм, никак не може да ми се помогне; тежко ми, горко ми (употребява се обикн. като възклицание)’ (РБЕ/РВЕ); *Нека Бог да ми е на помощ – ‘Нищо не може да ми помогне, чакам да се случи някакво чудо’* (РБЕ/РВЕ). Съществуват обаче критични ситуации, когато дори Бог е безсилен и не може да помогне: *и Господ да слезе (слезне) – 1.* Със следв. отриц. изр. ‘Никой не е в състояние да помогне, да измени нещо (посочено в следващото изречение)’. **2.** Със следв. изр. ‘Каквото и да правиш, няма да се измени онова, което е посочено в следв. изр.’ (НФРБЕ/NFRBE 1993: 94).

В Български притчи или пословици и характерни думи от П. Р. Славейков също откриваме съждението, че Бог е този, който помага, ако е рекъл Бог, всичко ще се случи: *Ако бъде Бог на помощ, сè ще бъде* (Славейков/Slaveykov 2003: 6). Но когато хората си помагат един на друг, и Бог е на тяхна страна: *Един другиму трябва да си помагаме, та ще ни помогне и Бог* (Славейков/Slaveykov 2003: 157). Оттук произтича и съждението, че Бог обича хората взаимно да си помагат и да работят заедно за общото благо.

В Библията липсва лексемата *отзивчивост*, но откриваме следния текст: *А той в отговор им рече: Който има две ризи, нека даде на този, който няма; и който има храна, нека прави същото* (Лука 3:11). Този пасаж, освен като осъждане на алчността и призив към проявяване на щедрост, може да бъде изтълкуван и като повик към взаимопомощ. Безкорист-

ната, безвъзмездната помощ е християнска добродетел: *И каза им: Внимайте и пазете се от всяко користолобие; защото животът на човека не се състои в изобилието на имота му* (Лука 12:15). А Бог е представен като главен помощник на вярващите: *Така щото дръзновено казваме: „Господ ми е помощник; няма да се убоя; Какво ще ми стори човек?“* (Евреи 13:6); *Помощта ми е от Господа, Който е направил небето и земята* (Псалми 121:2).

Отражение на оказването на помощ във фразеологичните единици

Значението ‘помагам’ е изразено във фразеологичните единици: *напращам манастир* – ‘сторя добрина, помогна безкористно някому’ (НФРБЕ/NFRBE 1993: 168); *взимам / взема (поемам / поема, тегля) на буксир* някого или нещо – *Книж.* ‘Оказвам някому помощ при изпълнение на нещо, при извършване на нещо’ (НФРБЕ/NFRBE 1993: 49); *вдигам / вдигна на крака* някого – *Разг.* ‘Помагам на някого да възстанови здравето си; излекувам’ (РБЕ/РВЕ).

Понякога помощта се изразява в отстраняване на пречките по пътя към постигането на нещо: *турям/туря гърбина* – *Диал.* ‘Улеснявам някого за извършването на нещо, помагам му’ (ФРБЕ/FRBE 1975: 413). Като символ на това често се използва зеленият цвят – *зелена улица, зелен светофар*⁴, *зелен семафор*: *давам / дам зелена улица* на нещо или някого – ‘1. Осигурявам свободен път за преминаване. 2. На, за, на нещо. Давам възможност на нещо да стане, да се осъществи като премахвам пречките за това. 3. На някого. Откривам възможности пред някого да се развива или да действа, да направи нещо’ (РБЕ/РВЕ); *давам / дам зелен светофар*. *Книж.* 1. На някого. ‘Откривам възможности пред някого да се развива или да действа, да направи нещо’ (РБЕ/РВЕ); *светвам / светна зелен семафор за, на нещо* – ‘Давам възможност нещо да се осъществи, като отстранявам пречките за това’ (РБЕ/РВЕ); *вдигам / вдигна семафора* – ‘Премахвам пречките, забраните за извършване на нещо’ (НФРБЕ/NFRBE 1993: 49).

Отделна група представляват фразеологизмите, в чиято структура се съдържа съществителното *път*. Според изразеното от глагола действие и положението в пространството те могат да изразяват както помощ, предоставяне на възможност, така и пречка: *отприщвам / отприщия пътя, отприщвам / отприщия бента* – Самост. или на нещо. *Книж.* ‘Давам възможност за действие в някаква насока, подпомагам проявата или създаването на нещо’ (ФРБЕ/FRBE 1975: 81); *откривам / открива (отварям / отворя) път*<я>, *давам / дам път* – ‘Давам възможност нещо да се прояви, подпомагам развитието на нещо’ (Нанова/Nanova 2005: 620). *Стоя (заставам / заставам, изпращам се / изпраща се) на пътя* на някого, *преграждам / прегражда (препращам / препраща пътя, пресичам / пресека, отрязвам / отрежа) пътя* – ‘Преча, противопоставям се на някого, не давам възможност на някого да върши, да извърши нещо’ (Нанова/Nanova 2005: 852).

Значението ‘подкрепям, подпомагам някого в извършването на нещо, оказвам помощ, поддръжка някому’ се изразява от множество фразеологизми: *давам ръка за нещо или със следв. изр. със съюз да.* – ‘Спомагам, благоприятствам за извършването, осъществяването на нещо’ (ФРБЕ/FRBE 1975: 230); *зад гърба съм на някого* – ‘Подкрепям, подпомагам някого, служа му като опора’ (ФРБЕ/FRBE 1975: 336); *давам / дам <едно> рамо на някого, слагам / сложа <едно> рамо, подлагам / подложа <едно> рамо, удрям / ударя <едно> рамо, подавам / подам ръка, протягам / протегна ръка, заставам / застава зад гърба, зад гърба съм, стоя зад гърба* – ‘подпомагам, подкрепям някого, служа му като опора’, *заставам / застава насрещна* – ‘Подкрепям, помагам, покровителствам някого в някаква дейност, работа, като използвам авторитета си, влиянието си’ (Нанова/Nanova 2005: 474). В състава на голяма част от тези фразеологични единици присъстват наименования на части от човешкото тяло (соматизми) – *ръка, рамо, гръб*. Понякога дори добронамерената помощ може да бъде посрещната с неблагоприятност, което откриваме в следния пример: *Преиди реката, еба ти коньо – Диал.* (Костурско) ‘Показвам се неблагоприятен, след като са ми сторили услуга, след като са ми помогнали за нещо’ (НФРБЕ/NFRBE 1993: 216).

Помощта невинаги е позитивно възприемана и невинаги носи полза. *Мечешка (меча) услуга* означава ‘неумела услуга, която носи, причинява вреди, неприятности на лицето, на което е направена’. Смята се, че изразът води началото си от баснята на И. А. Крилов, в която се разказва как мечокът, за да отпъди една муха от челото на заспалия си приятел, я праснал силно с камък и убил приятеля си (НФРБЕ/NFRBE 1993: 154). Понякога намесата на много хора води до повече хаос и неприятности, което може да бъде свързано с липсата на персонална отговорност: *Много баби, хилаво дете* – ‘Употребява се за нещо, което е завършило несполучливо поради намесата на мнозина’ (РБЕ/РВЕ). Тази паремия не би трябвало да се разглежда като съмнение въобще в способностите за сработване на българина, защото съществува паремия, която, напротив, възхвалява резултатите от колективния труд: *Сговорна дружина планина повдига* (РБЕ/РВЕ).

Оказването на помощ понякога се съпровожда с определени рискове: *слагам си трън / таралеж в гащите* – ‘Съгласявам се да приема при себе си на работа, да живея или да предприема обща работа с човек, който след това непрекъснато ми създава големи неприятности’ (РБЕ/РВЕ), *<слагам> на тона на устата* (разг.) – ‘В отговорно положение’ (РБЕ/РВЕ). Тежестта от отговорността, допълнителната ангажираност и поемането на риск биха могли да се разглеждат като една от причините за отказ от предоставянето на помощ.

Липсата на помощ като проява на неотзивчивост

Понякога молбата за помощ остава без отклик, помощта невинаги идва: *глас в пустиня* – *Книж.* ‘Напразен зов за помощ, призив, на който никой не

се отзовава' (РБЕ/РВЕ); *помагам като пети вол у ярем* (Видинско) – *Диал. Ирон. 'Никак не помагам'* (Кювлиева-Мишайкова/Kyuвлиева-Mishaykova 1986: 181).

Разгледаните паремии и фразеологизми отразяват нагласата на българина, че човек рядко може да има пълно доверие на другите и може да разчита предимно на себе си. Често се налага сам да се справи с определена ситуация, което ни отвежда към приказката за неволята.

Фразеологизмът *ще дойде маца за риба* – 'Казва се някому при отказ на някаква услуга като закана, че и нему няма да услужат, когато поиска нещо' (НФРБЕ/NFRBE 1993: 275), показва, че българинът помни кога помощта му е била отказана и е готов да отвърне със същото. Равнозначен отговор на нечие действие, своеобразен акт на правосъдие откриваме и в паремиите: *Каквото повикало, таквоз се отзовало* (БПП/ВРР 1986: 172); *Каквото повиквало, таквоз се откликнало*; *Каквото повикало, таквоз са и обадило*; *Каквото позовало, таквоз са отзовало*; *Каквото посееш, таквоз ще изникне*; *Както хокнало, така се и обадило* (Славејков/Slaveykov 2003: 209–210). В паремиите се съдържа и съждението, че причинените вреди рано или късно ще бъдат овъзмездени и всеки ще получи каквото е заслужил: *Кой каквото дроба, в паницата си го намярва*; *Както го е солил, така да го яде*; *Каквато си чаши на брат си налял, такваз ще се падне и на твоя дял*; *Котто си правил, чакай да го видиши*; *Кой каквото прави, това му и дохожда на главата*; *Кой каквото прави, трупа го на главата си*; *Кой каквото прави, на себе си го прави*; *Кой каквото прави, това ще намери* (БПП/ВРР 1986: 208).

В състава на фразеологизми, използвани за означаване на отблъскване на някого, загуба на интерес към някого, се включват думи, означаващи агресивни действия (напр. нанасяне на удар с крак), различни груби, диалектни, жаргонни, просторечни изрази, присъства и образът на дявола: *давам / дам крак някому*, *давам / дам ритник<a>*, *удрям / ударя ритник<a>*, *удрям / ударя крак*, *бия шута* (грубо), *удрям / ударя шута* (грубо), *удрям / ударя текмето* (грубо), *ритам* (*ритвам / ритна*) *текмето* (диал., грубо), *бия дузпата* (жарг.), *удрям / ударя дузпа<та>* (жарг.), *изпращам / изпратя по дяволите*, *пращам / пратя по дяволите*, *оставям / оставя по дяволите*, *запращам / запратя по дяволите*, *пращам / пратя на майната* (грубо), *пращам / пратя в джендема* (простонар.), *пращам / пратя поврага* (диал. и остар.) – 'Отблъсквам някого, преставам да се интересувам от някого; изоставям, зарязвам някого, с когото съм бил в близки отношения' (Нанова/Nanova 2005: 155–156).

За изразяване на отказ или невъзможност за помощ се използват фразеологизми, в които присъстват соматизми (*ръце*, *рамене*) или е означен невербален жест на безразличие: *вдигна / вдига рамене* (НФРБЕ/NFRBE 1993: 49), *свивам / свия рамене* (НФРБЕ/NFRBE 1993: 233) – '2. Изразявам равно-

душие, незаинтересованост към някого или към нещо’; *вдигам / вдигна ръце (ръка <та си>)* – Разг. **2.** *От някого или от нещо.* ‘Преставям да се интересувам от някого или от нещо или да се грижа за някого или нещо’ (РБЕ/РВЕ).

Понякога не просто има липса на желание за помощ, но и се наблюдават злонамерени действия, създаване на пречки. Такова значение откриваме в следните фразеологизми: *подлагам / подложжа крак* на нещо – Разг. **‘2.** Попречвам на някого да извърши нещо, да успее’ (РБЕ/РВЕ), *размътвам / размътя водата* – **‘1.** На някого. Умишлено създавам пречки в работата на някого, умишлено преча на преуспяването му; действам във вреда на някого’ (ФРБЕ/FRBE 1975: 245); *слагам / сложжа крак, турям / туря (турвам / турна) крак, подставям / подставя крак* (диал.), *слагам / сложжа (турям / туря, турвам / турна) нога* (диал.), *обърквам / объркам сметките (забърквам / забъркам, разбърквам / разбъркам) сметките, мътя водата (водите), подливам / подляя вода, подливам / подляя вода под рогожата* (диал.), *подлагам / подложжа (слагам / сложжа, турям / туря, турвам / турна) динена кора, подхлъзвам / подхлъзна на динена кора, хлъзвам / хлъзна на (по) динена кора, хързулвам / хързулна една динена кора, правя (кроя) мръсно, правя кал (кално), правя (направям / направя) сечено, направям / направя мръсно, кроя (скроявам / скроя) кюляф* – **‘2.** Попречвам на някого да осъществи намеренията си, осуетявам плановете на някого; съзнателно пакостя, напакостявам на някого’ (Нанова/Nanova 2005: 667–668); *извивам / извия ръцете на някого* – Разг. ‘Задължавам, заставям някого да приеме моите искания и да постъпи според моята воля, желание’ (РБЕ/РВЕ). В състава на фразеологизмите присъстват соматизми: *крак (нога), ръце*, и наименования на хлъзгави предмети и течности: *динена кора, вода*. В този смисъл създаването на пречки може да се разглежда като причиняване на физически дискомфорт, нараняване на другия или възпрепятстване от физически характер. Наречията *мръсно, кално* изразяват морални характеристики, при което злосторникът осъзнава, че постъпва нередно.

Значението ‘умишлено създавам трудности, препятствия, с които да попреча на развитието на нещо, да спъна дейността на някого’ откриваме и във фразеологизмите *поставям / поставя прът в колесницата на някого* (книж.), *поставям / поставя прът в <спиците на> колелото (колелата) на някого* (книж.), *слагам / сложжа прът в <спиците на> колелото (колелата)* (книж.), *слагам / сложжа прът в спиците* (книж.), *турям / туря прът в <спиците на> колелото (колелата)* (книж.), *пъхам / пъхна прът в <спиците на> колелото (колелата)* (книж.), *поставям / поставя прът в колесницата* (книж.), *слагам / сложжа прът в колесницата* (книж.), *турям / туря прът в колесницата* (книж.) (Нанова/Nanova 2005: 689). Те представят образно извършването на физическо действие, поставяне на материална пречка, при което човек да не може да продължи пътя си в избраното направление.

Особеностите на разгледаните устойчиви словосъчетания в българския език позволяват да се направят някои изводи за българската народопсихология, като дават основание да заключим, че отзивчивостта, готовността за помощ е една от основните ценности за българина. Но тя невинаги се проявява. Съществуват редица езикови изрази, в които е кодирана липсата на помощ и дори създаването на пречки пред другите. Много важни за българина са семейството, приятелството и вярата в Бог като опора и помощник в тежките моменти. Българинът високо цени всяка проява на отзивчивост. Но в разгледания материал прозират и неговите опасения, които го карат да бъде предпазлив и да не се доверява напълно на хората от своето обкръжение, което вероятно е плод на разочарование от безсърдечността и от липсата на отклик в трудни ситуации. Българинът сякаш разчита предимно на себе си, уповава се и на вярата си в Бог – с някои редки изключения, свързани с най-близкия роднински кръг и приятелите, които невинаги се оказват достатъчно надеждни.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ *Достлук* – ‘приятелство’ (Славейков/Slaveykov 2003: 559).

² Според Цв. Ангелова ролята на брата в българската традиционна култура е много голяма, представена е в двете ѝ противоположности – от една страна, братът е опора, близък, роднина, по-скъп и от приятел, а от друга, може да бъде и враг (Ангелова/Angelova 2023).

³ Концептът *приятелство* е разгледан от Й. Кирилова. Авторката стига до извода, че приятелството е ценност, опора и подкрепа в труден момент (Кирилова/Kirilova 2014: 460). Анализирайки паремиите в българския език, авторката открива, че „истинските, проверените приятели са рядкост“, поради което трябва да се ценят. Но намесата на материален фактор в междуличностните отношения води до разрушаване на приятелството. И колкото и близък да е приятелят, той не може да замени брата (Кирилова/Kirilova 2013: 254–283).

⁴ *Зелен светлофар* – *Книж.* ‘Възможност, условия за реализиране на нещо’ (РБЕ/ RBE).

ИЗТОЧНИЦИ

БНК: *Български национален корпус*. <<http://search.dcl.bas.bg/>>. БПП 1986: *Григоров, М., К. Кацаров* (съст.). Български пословици и поговорки. София, Наука и изкуство.

Нанова 2005: *Нанова, А.* Фразеологичен синонимен речник на българския език. София, Хейзъл.

Нанова 2019: *Нанова, А.* Български синонимен и антонимен речник с фразеологизми. София, Просвета.

НФРБЕ 1993: *Анкова-Ничева, К.* Нов фразеологичен речник на българския език. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>.

Славейков 2003: *Славейков, П. Р.* Български притчи или пословици и характерни думи. София, „Захарий Стоянов“.

ФРБЕ 1974–1975: *Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова*. Фразеологичен речник на българския език. Том 1–2. София, Издателство на БАН.

SOURCES

- BNK: *Balgarski natsionalen korpus*. <<http://search.dcl.bas.bg/>>.
- BPP 1986: *Grigorov, M., K. Katsarov* (sast.). *Balgarski poslovitsi i pogovorki*. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Nanova 2005: *Nanova, A.* *Frazeologichen sinonimen rechnik na balgarskiya ezik*, Sofia, Heyzal.
- Nanova 2019: *Nanova, A.* *Balgarski sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi*. Sofia, Prosveta.
- NFRBE 1993: *Ankova-Nicheva, K.* *Nov frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.
- RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik* (online). <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>.
- Slaveykov 2003: *Slaveykov, P. R.* *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi*. Sofia, “Zahariy Stoyanov”.
- FRBE 1974–1975: *Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, Kр. Cholakova*. *Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik*. Том 1–2. София, Издателство на БАН.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелова 2023: *Ангелова, Цв.* Културен модел на концепта *семејство* в българския език. – В: *Асоциативният свят на българина*. – Дзяло, № 25, с. 129–169. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_05_Sbornik_Asociativniat_sviat_na_bulgarina.pdf>.
- Бартминьский 2005: *Бартминьский, Й.* Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва, Индрик.
- Воркачев 2003: *Воркачев, С. Г.* Концепт как „зонтиковый термин“. – В: *Язык, сознание, коммуникация*. Вып. 24. Москва, МАКС Пресс, с. 5–12. <<http://lincon.narod.ru/umbrella.htm>>.
- Илиева 2015: *Илиева, Д.* Лингвокултурологични аспекти на някои от кратките фолклорни жанрове (паремии, наричания, клетви и благословии). – В: *Нови информационни технологии в образователния процес*. София, За буквите, с. 214–225.
- Калдиева-Захариева 2013: *Калдиева-Захариева, Ст.* Българска лексикология и фразеология. Том II. Българска фразеология. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Каланчина 2022: *Каланчина, И.* Концепт „Всемирная отзывчивость“ в евразийском культурном пространстве. – *Культура в евразийском пространстве: традиции и иновации*, № 1 (6), с. 29–34. <<https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-vsemirnaya-otzyvchivost-v-evraziyskom-kulturnom-prostranstve>>.
- Кирилова 2013: *Кирилова, Й.* Концепты друг – враг в болгарской языковой картине мира. – В: *Славянский мир в третьем тысячелетии*. Т. II. Москва, Демиург-АРТ, с. 254–283.

- Кирилова 2014: *Кирилова, Й.* Концептът приятел от старобългарската епоха до наши дни. – В: *Езикът във времето и пространството*. Велико Търново, Знак'94, с. 457–463.
- Кирилова 2017: *Кирилова, Й.* Концепт и езикова картина на света. – *Български език*, № 1, с. 68–79.
- Китанова 2013: *Китанова, М.* Свой за чуждите и чужд за своите. Варна, LiterNet. <<https://litenet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite/kliuchovi.htm>>.
- Китанова 2014: *Китанова, М.* Представата за дома в българската езикова картина на света. – *Известия на Института за български език*, кн. XXVII, с. 54–75. <<https://ibl.bas.bg/izvestiya/wp-content/uploads/2018/06/IZVESTIJA-IBE-XXVII-54-75-Kitanova.pdf>>.
- Китанова и др. 2023: *Китанова, М., М. Витанова, В. Мичева, Й. Кирилова, К. Мичева-Пейчева, Цв. Ангелова.* Асоциативният свят на българина. – *Дзяло*, № 25. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_05_Sbornik_Asociativniat_sviat_na_bulgarina.pdf>.
- Китанова, Седакова, Женюх 2020: *Китанова, М., И. Седакова, П. Женюх.* Аксиологични проблеми в славянските езици (традиции и съвременност). София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Кръстева 2007: *Кръстева, Ж.* За устойчивите словосъчетания и представянето им в двуезичната лексикографска практика. – В: *Лексикографията и лексикологията в съвременния свят*. Велико Търново, Знак'94, с. 241–250.
- Кювлиева-Мишайкова 1986: *Кювлиева-Мишайкова, В.* Устойчивите сравнения в българския език. София, Издателство на БАН.

REFERENCES

- Angelova 2023: *Angelova, Tsv.* Kulturen model na kontsepta semeystvo v balgarskiya ezik. – In: *Asotsiativniyat sviat na balgarina*. – *Dzyalo*, № 25, s. 129–169. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_05_Sbornik_Asociativniat_sviat_na_bulgarina.pdf>.
- Bartmiński 2005: *Bartmiński, J.* Jazykovej obraz mira: ocherki po jetnolingvistike. Moskva, Indrik.
- Ilieva 2015: *Ilieva, D.* Lingvokulturologichni aspekti na nyakoi ot kratkite folklorni zhanrove (paremii, narichaniya, kletvi i blagoslovii). – In: *Novi informatsionni tehnologii v obrazovatelniya protses*. Sofia, Za bukвите, s. 214–225.
- Kalanchina 2022: *Kalanchina, I.* Koncept “Vsemirnaja otzyvchivost” v evrazijskom kul'turnom prostranstve. – *Kul'tura v evrazijskom prostranstve: tradicii i inovacii*, № 1 (6), s. 29–34. <<https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-vsemirnaya-otzyvchivost-v-evrazijskom-kulturnom-prostranstve>>.
- Kaldieva-Zaharieva 2013: *Kaldieva-Zaharieva, St.* Balgarska leksikologiya i frazeologiya. Tom II. Balgarska frazeologiya. Sofia, Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.

- Kirilova 2013: *Kirilova, J. Koncepty drug – vrag v bolgarskoj jazykovej kartine mira.* – In: *Slavjanskij mir v tret'em tysjacheletii*. T. II. Moskva, Demiurg-ART, s. 254–283.
- Kirilova 2014: *Kirilova, Y. Kontseptat priyatel ot starobalgarskata epoha do nashi dni.* – In: *Ezikat vav vremeto i prostranstvoto*. Veliko Tarnovo, Znak'94, s. 457–463.
- Kirilova 2017: *Kirilova, Y. Koncept i ezikova kartina na sveta.* – *Balgarski ezik*, № 1, s. 68–79.
- Kitanova 2013: *Kitanova, M. Svoj za chuzhdite i chuzhd za svoite.* Varna, LiterNet. <<https://litenet.bg/publish29/maria-kitanova/svoi-za-chuzhdite/kliuchovi.htm>>.
- Kitanova 2014: *Kitanova M. Predstavata za doma v balgarskata ezikova kartina na sveta.* – *Izvestia na Instituta za balgarski ezik*, kn. XXVII, s. 54–75. <<https://ibl.bas.bg/izvestiya/wp-content/uploads/2018/06/IZVESTIA-IBE-XXVII-54-75-Kitanova.pdf>>.
- Kitanova i dr. 2023: *Kitanova, M., M. Vitanova, V. Micheva, Y. Kirilova, K. Micheva-Peycheva, Tsv. Angelova. Asotsiativniyat svyat na balgarina.* – *Dzyalo*, № 25. <https://www.abcdar.com/magazine/XXV/Dzl_2023_br25_05_Sbornik_Asociativniat_sviat_na_bulgarina.pdf>.
- Kitanova, Sedakova, Žeňuch 2020: *Kitanova, M., I. Sedakova, P. Žeňuch. Aksiologichni problemi v slavyanskite ezitsi (traditsii i savremennost).* Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.
- Krasteva 2007: *Krasteva, Zh. Za ustoychivite slovosachetaniya i predstavyaneto im v dvuezichnata leksikografska praktika.* – In: *Leksikografijata i leksikologijata v savremenniya svyat*. Veliko Tarnovo, Znak'94, s. 241–250.
- Kyuvlieva-Mishaykova 1986: *Kyuvlieva-Mishaykova, V. Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik.* Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Vorkachev 2003: *Vorkachev, S. G. Koncept kak “zontikovyj termin”.* – In: *Jazyk, soznanie, kommunikacija*. Vyp. 24. Moskva, Maks Press, s. 5–12. <<http://lincon.narod.ru/umbrella.htm>>.

✉ Гл. ас. д-р Теодора Кръстева

Секция за етнолингвистика

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

при Българската академия на науките

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Assist. Prof. Teodora Krasteva, PhD

Department of Ethnolinguistics

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria